

UDC 94(477)«1914-1917»:314.15

OLGA M. BILOBROVETS

Zhytomyr Ivan Franko State University, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

**THE LIFE OF THE POLISH PEOPLE OF THE VOLYN BORDER
IN THE FIRST WORLD WAR**

Abstract. *The article shows the situation of the border counties of the Volyn province during the First World War, which suffered significant losses. The repeated turnaround stay in this territory of the Russian and Austro-German Army led to a devastating destruction of the economy, property, human victims, the forced evacuation of the population. The reconstruction of the destroyed farm began after the transition of these territories again under the power of Russia in 1916. The local authorities assessed the damage and the amount needed to cover them. Volyn's assistance was provided by the central and provincial authorities.*

Through these territories, the flow of refugees from the Kingdom of Poland and Galicia did not stop, which in 1915 reached the maximum. In Volhynia, as well as in other places of the Russian Empire, Polish non-governmental organizations acted for the help of the Poles who suffered in the war. Assistance to the countrymen was established through the departments of the Petrograd Organization Helping War Victims and Central Committee, which in 1915 began to operate in Russia. In their activity, there are two phases, the boundary of which is the military actions of spring-summer 1915. Despite the limited possibilities, in the first period, the Polish population of the region collected funds and material things that sent to Warsaw to support their countrymen and, to a lesser extent, provided relief to settlers. Since the summer of 1915, after the occupation of Warsaw by Germany, the influx of refugees from the Kingdom of Poland and Galicia has increased significantly. It was accompanied by the forced evacuation of the population from the border areas of Volyn province into the Ukrainian lands. The main task of Polish public organizations was the need to take care of Poles' refugees. They began to set up shelters for children and adults, food items, and a search bureau for refugees.

After the February Revolution of 1917, the sociopolitical life of the region intensified. Representatives of the local Polish gentry and intelligentsia initiated the creation of political, cultural and educational organizations, which were subordinated to the Polish Executive Committee in Russia for the purpose of a united Polish policy. Polish associations began to create Polish houses and Polish schools for the revival of national life.

Keywords: *Volyn border, the First World War, refugees, Polish social life.*

БЛОБРОВЕЦЬ О.М.

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)**ЖИТТЯ ПОЛЯКІВ ВОЛИНСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ В РОКИ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Анотація. *У статті показано становище прикордонних повітів Волинської губернії в роки Першої світової війни. Матеріальні руйнування, людські втрати, примусова евакуація особливо були відчутні тут через проходження фронту і позиційну війну. Цими територіями проходив емігрантський шлях біженців з Королівства Польського і Литви. Незважаючи на обмежені можливості, польське населення краю надавало допомогу постраждалим від війни через діючі тут відділення Петроградського товариства допомоги жертвам війни і Центрального громадянського комітету. Після лютневої революції 1917 р. активізувалось суспільно-політичне життя краю, почався процес створення Польських домів і розвиток польської освіти.*

Ключові слова: *Волинське прикордоння, Перша світова війна, біженці, польське суспільне життя.*

БЕЛОБРОВЕЦ О.М.

Житомирський державний університет імені Івана Франко,
кандидат історических наук, доцент (Україна)

ЖИЗНЬ ПОЛЯКОВ ВОЛЫНСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация. В статье показано состояние пограничных уездов Волынской губернии в годы Первой мировой войны. Материальные разрушения, человеческие потери, принудительная эвакуация особенно ощущались здесь из-за прохождения фронта и позиционной войны. Через эти территории проходил эмигрантский путь беженцев из Королевства Польского и Галиции. Несмотря на ограниченные возможности, польское население края оказывало помощь пострадавшим от войны через действующие здесь отделение Петроградского общества помощи жертвам войны и Центральный гражданский комитет. После февральской революции 1917 г. активизировалась общественно-политическая жизнь края, начался процесс создания Польских домов и развитие польской образования.

Ключевые слова: волынское пограничье, Первая мировая война, беженцы, польское общество.

Перша світова війна чи не найбільші страждання і біди принесла населенню прикордонних територій. Неодноразово в ході війни ці землі переходили під владу протиборчих воюючих держав, піддавались руйнації, а населення примусово евакуйовувалось. Ці терени залишались спірними після завершення війни. Досвід діяльності і політики владних структур, самоорганізації населення і спроможність проводити активне громадське життя у прикордонному краї є цінним для вивчення і використання на сучасному етапі.

Усвідомлення російською владою необхідності підтримки державних структур з надання допомоги постраждалим у війні з боку громадськості, зокрема національних товариств і їх діяльність висвітлив О. Донік (Донік, 2002: 537). Заходи, які проводились громадськими організаціями на підтримку біженців проаналізовані у працях Т. Лазанської (Лазанська, 2013: 507). Шлях, пройдений польськими переселенцями з Королівства Польського і Галичини в російській імперії, зокрема українськими територіями предметно охарактеризував М. Коженювський (Korzeniowski, 2007). Діяльність польських громадських організацій з надання допомоги польським біженцям у Волинській губернії висвітлював у своїх працях М. Мондзік (Mądzik, 2004: 112-120).

Дана стаття ставить своїм завданням з'ясувати економічне і соціальне становище, в якому перебували прикордонні повіти Волинської губернії внаслідок воєнних дій Першої світової війни, діяльність польських громадських організацій на цій території, зокрема з надання допомоги постраждалим у війні полякам.

Безпосередньо на території України воєнні дії вів Південно-Західний фронт, що розтягнувся на 400 км, яким на початку війни командував генерал М. Іванов. Російські війська взяли участь у 1914 р. у Галицькій битві, в результаті якої вони оволоділи всією Східною Галичиною, частиною Західної та майже всією Буковиною (Донік, 2002: 521). Навесні 1915 р. австро-німецькі війська мобілізували свої сили з метою відвоювання втраченої території Галичини і західної Волині і почали наступ. Результати короткого збройного нападу австрійців на прикордонні місцевості Волині у травні 1915 р. мали великі руйнівні наслідки. Найбільше постраждав Володимирський повіт, зокрема Порицька і Грибовецька волості, де селянські господарства внаслідок пожеж були доведені до повної руїни. Наприклад, у селах Самоволя, Щемістин, Яневичі спалено 94

ферми з усім майном і збіжжям і тому селяни самотужки не могли відновити свої господарства. В тих же волостях понад 600 ферм потерпіло внаслідок грабунків австрійських військ, які забрали все: збіжжя, навіть у скиртах, борошно, худобу, птаство, вулики з бджолами, сіно, дерево, вино, товари з магазинів і т.п. Збитки у Володимирському повіті склали 256 тис. руб., не враховуючи розграбованого в скиртах зерна і зруйнованих орних полів.

Значно менше постраждав Луцький повіт, де понесла втрати тільки одна Чаруківська волость. Тут австрійці рухалися дуже швидко і встигли забрати лише скирти з полів. В Дубенецькому повіті постраждало 8 волостей і втрати там склали 42 тис. руб. Австрійці забрали переважно збіжжя і овочі. У чотирьох волостях поля вкриті окопами. Подібних втрат зазнали і 5 волостей Кременецького повіту. Але вони виявилися незначні і селяни не потребували допомоги. У Староконстантинівському повіті набіг залишив слід тільки у чотирьох волостях, зокрема Волочиській і Маначинській (Dziennik Kijowski, 1915b: 3).

Внаслідок наступу австрійсько-німецьких військ в травні 1915 р. і відступу російської армії за рішенням військового командування населення прифронтових районів Волинської губернії в обов'язковому порядку евакуйовувалось, матеріальні цінності організовано вивозились, планово відходили владні структури. В серпні 1915 р. головнокомандуючий Південно-Західним фронтом генерал артилерії М. Іванов видав наказ, яким зобов'язувалось проведення низки заходів з відходом російських військ. Зокрема, евакуйовувалось чоловіче населення віком від 17 до 45 років через можливість їх використання в армії противника, решта населення мала відходити при наближенні ворога. Необхідно було вивезти всі мідні предмети, станки, вироби заводів з міді, дзвони (ДАЖО, ф. 161, оп. 1, спр. 26: 26). Окреме розпорядження губернатора стосувалося негайного вивезення мідних кабелів близько тисячі пудів з електричної станції у м. Рівне, що належала княгині Любомирській, а також мідних апаратів вагою до тисячі пудів на винокурному заводі с. Колоденки і м. Рівне, що належали князю Любомирському (ДАЖО, ф. 161, оп. 1, спр. 26: 100). Всі мідні частини, які знімалися з машин усіх заводів необхідно було упаковувати і точно зазначати, з якого вони місця, щоб в майбутньому, коли мине небезпека, відновити виробництво цукру й інших продуктів (ДАЖО, ф. 161, оп. 1, спр. 26: 133).

Наказ генерала М. Іванова вимагав також вивозити всіх придатних для армії коней, гнати всю велику рогату худобу і овець без виключення у Шубківський і Меджибізький табори, де їх мали приймати інтенданти. Передбачалось вивезти всі хлібні і фуражні запаси в борошні і зерні. У разі неможливості вивезення, хліб на полі і в скиртах треба було знищити, залишаючи для населення лише місячний запас продовольства. Зруйнуванню підлягали лише ті заводи і фабрики і будівлі, які ворог міг використати для своїх військових потреб. Казарми та інші державні й приватні будівлі, які слугували лише житлом – залишались цілими. Всі заходи мали виконуватись цивільною владою і поліцією з остаточним контролем особливих частин у військових корпусах (ДАЖО, ф. 161, оп. 1, спр. 26: 130).

Потік біженців із Західної Волині спрямовувався вглиб губернії і далі в південно-східні райони України. Так, за час евакуації із Рівного виїхало більше 40 тис. жителів, не враховуючи приватних і громадських закладів. Через центральне губернське місто Житомир пройшло 15 тис. біженців із місць, що знаходились у зоні воєнних дій Рівненського і Дубенського повітів (Жизнь Волини, 1915: 3).

На початку серпня 1915 р. посадові й адміністративні особи прибули у Петроград доповідати про стан речей у Волинській губернії. Володимир-Волинський повіт уже був евакуйований і мав вигляд пустелі. Весь хліб був знищений, із волостей всі селяни разом з худобою відійшли вглиб губернії. У селах залишилась незначна кількість населення. Як писала місцева преса, "німці, які з'явилися там на початку липня, були голодними і шукали хліб" (Наша Волинь, 1915: 2). На окупованій австро-німецькими військами території всі здорові і здатні до

праці сільські жінки залучалися до обслуговування хлібопекарень, пральних і шевських майстерень і скрізь, де можна було застосувати жіночу працю (Жизнь Волини, 1916b: 2).

Внаслідок травневого наступу австро-німецьких військ, подальшої позиційної війни і наступу російської армії у травні 1916 р. прикордонні території Західної Волині вчергове зазнали руйнації і спустошення. На початку серпня 1916 р. кореспондент газети “Біржевіє ведомості” А. Масарінов описував свої враження від прогулянки околицями Луцька біля станції Олика. Він відзначив, що із вікон залізниці видно австрійські і російські окопи, які тягнулися вздовж залізничного полотна в кілька рядів. Зелені поля між ними були всіяні тисячами вирв від снарядів. Видно було зигзагоподібні коридори, забетоновані і покриті сталеву бляхою. Від залізничної станції Олика залишився тільки фундамент і купа осколків. Станція у Луцьку знищена.

Луцьк з вересня 1915 р. залишався у нейтральній смузі між австрійською і російською арміями і в нього потрапляли снаряди з двох сторін, з відступом російської армії місто відійшло Австрії і на початку 1916 р. його знову відібрала російська армія. На місці австрійських вивісок з’являлися російські, в магазинах місце віденських товарів зайняли київські (Dziennik Kijowski, 1916b: 3).

Після переходу цієї території під владу Росії Волинська губернська комісія у справах селян провела огляд деяких волостей Кременецького повіту, які були зайняті противником, а потім знаходилися у зоні вогню. У висновках зазначалось, що третина від усіх господарств – 3812 були зруйновані, пошкодженими виявились 2422 і вціліло трохи менше третини. У Берестейській волості не залишилось жодного господарства. Із 18 857 мешканців на місці залишилося менше половини – 7646 осіб. Населення жило в окопах і землянках, не мало продуктових запасів і харчувалося на спеціальних пунктах (Dziennik Kijowski, 1916a: 2).

Оцінивши збитки, Волинське губернське земське управління підготувало доповідь у справі відбудови знищеної війною Волині. Земство почало підготовчі роботи з відбудови. Була закуплена велика партія будівельних інструментів, рами вікон, дверей та інші дрібні речі на суму 4,5 млн. руб. Згідно з даними, зібраними раніше, необхідно було відбудувати 50 тис. селянських ферм, закупити будівельного дерева на 50 млн. руб. За рішенням земського управління на цю мету треба було вирубати 20 тис. дес. лісу і скільки ж могли дати урядові ліси. Зібрання постановило просити міністра сільського господарства гр. Бобринського надати початковий кредит у сумі 5 млн. руб. і спеціальні засоби допомоги. Нормальна урядова допомога була б достатньою для звичайних господарств, але в умовах знищених вщент господарств цього було не достатньо. Луцьке повітове земство внесло подання в Комітет постраждалим від війни великої княжни Тетяни Миколаївни на 0,5 млн. руб. на будівництво тимчасових бараків. Через те, що всі водні і парові млини в Луцькому повіті були знищені, земське зібрання постановило також виділити 100 тис. руб на будівництво нових млинів і видати млинарям безвідсоткові позички на 6 років на відбудову (Dziennik Kijowski, 1916a: 3).

На території, які побували кілька разів під владою і контролем протиборчих країн ситуація була важкою. Це стовалося і Володимирського повіту на Волині, який перед війною нараховував близько 400 тис. населення, з яких за урядовою статистикою, 70 % склали українці, 14-15 % – поляки, решта – євреї, чехи і маленький відсоток німців. Евакуація, що проводилася влітку 1915 р., змінила становище у повіті. Близько 2/3 населення залишило повіт, емігруючи на схід. Це були у переважній більшості – українці. Серед поляків виїхала лише незначна частина великих землевласників і сільськогосподарських офіціалістів, з росіян – урядовці і поміщики. Коли територія повіту перейшла під владу Австрії, масово емігрувало до Пруссії німецьке населення. Надзвичайно складною виявилася у 1917 р. економічна ситуація у повіті. Після російської евакуації, як і після осінньої і зимової реквізиції, залишилось дуже мало коней. В деяких селах було по

кілька тварин, а у фільваркових господарствах налічувалось по 2-4 коня. Через це сільськогосподарські роботи майже не проводились. Торгівля, що була зосереджена у євреїв, фактично припинилася. Окремі купці вели торгівлю тільки найнеобхіднішими товарами – цукром, сіллю, спекулюючи на цьому і доводячи ціну до казкових розмірів.

В цих умовах плідною виявилася робота польського Громадського комітету, який відкрив 13 власних магазинів в різних частинах повіту, переважно у віддалених селах. Крім того, ще взимку 1916 р. польська громада організувала кілька польських шкіл на Волині. Ця робота розширилася взимку-навесні 1917 р., коли відкрилося ще кілька початкових польських шкіл (Dziennik Kijowski, 1917a: 2).

Для організації матеріальної і моральної допомоги постраждалому від війни населенню в Росії і в Королівстві Польському виникли громадські організації. На початку серпня 1914 р. в Петрограді представники польської колонії виступили з ініціативою утворення Польського товариства допомоги жертвам війни (ПТДЖВ) (Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny). Згодом по всій Російській імперії було утворено його відділення. У вересні 1914 р. у Варшаві було утворено опікунську організацію Центральний громадський комітет (ЦГК) (Centralny Obywatelski Komitet). Наприкінці 1914 – на початку 1915 рр. виникають такі відділи і на Волині. Зокрема, ще перед евакуацією в Кременці, Острозі, Володимирі-Волинському, Ковелі і Житомирі. В березні 1915 р. на організаційному засіданні в Ковельському ПТДЖВ головою було обрано М. Гіжинського, створено секції: фінансову, нагальної допомоги та допомоги Галичині (Mażzik, 2004: 114).

На початку березня 1915 р. у Володимирі-Волинському відбулось організаційне зібрання місцевого відділу ПТДЖВ. Все польське населення повіту збирало внески або ж надавало підтримку у натуральній формі. На зборах було прийнято рішення про введення загального оподаткування на користь земляків – жертв війни із встановленням мінімальних норм. Такою нормою для власників земель стали 10% від оплачених земських і урядових податків, для урядовців – половина цієї суми. Представники всіх інших сфер суспільства зобов'язувалися жертвувати 2-3% чистого доходу. На встановлення таких невисоких норм вплинули два фактори: Перший – це низька продуктивність ґрунтів і значна кількість безплідних земель у південних районах повіту, а також те, що в південній частині була знищена значна кількість маєтків під час серпневого австрійського прориву, який дійшов до Володимира. Разом з тим, було вирішено, що кожен намагатиметься здавати більші внески, ніж визначені нормою. Крім того, нагальними завданнями вважались організація опіки над дітьми і облаштування притулків для інтелігенції (Dziennik Kijowski, 1915a: 3).

В діяльності відділів ПТДЖВ можна розрізнити дві фази, межею в яких були воєнні дії літа 1915 р., що викликали великий наплив біженців вглиб Росії і на Волинь, до повітів, які знаходилися на лінії фронту. У перший період діяльності польськими організаціями допомоги постраждалим у війні реалізовувались завдання, окреслені Петроградським ПТДЖВ. Першочергово, всі матеріальні засоби, в тому числі кошти й зібрані речі направлялись до Варшави, в ЦГК. В другу чергу відділи надавали допомогу біженцям, організовуючи для них притулки, пункти харчування, пошук роботи. Друга фаза діяльності товариств – надання допомоги постраждалим розпочалась восени 1915 р., коли на терени губернії збільшився потік біженців з Королівства Польського і Галичини (Mażzik, 2004: 116).

Наприкінці 1915 р. акції допомоги біженцям на Волині розпочали також відділення Центрального громадянського комітету, який розгорнув свою діяльність в Росії і створив структурні підрозділи. Так, у Волинській губернії діяли комітети ЦГК в Житомирі, Луцьку, Сарнах та ін. містах (Mażzik, 2004: 120).

За даними канцелярії волинського губернатора на початку березня 1916 р. у Волинській губернії перебувало 150 тис. біженців, серед яких 3 тис. поляків і 1 тис. євреїв (Жизнь Волини,

1916а: 3). У травні 1916 р. на губернському засіданні з питань надання допомоги біженцям було зазначено, що під опікою волинського відділу Петроградського ПТДЖВ знаходилось 2345 осіб, під опікою волинського відділу ЦГК – 4470 осіб (Жизнь Волыни, 1916b: 3).

Після примусової евакуації і через бойові дії населення значно зменшилось, особливо багато виїхало інтелігенції. Кожного разу, як з'являлася можливість налагоджувати мирне життя після припинення бойових дій польське суспільство вирішувало на зібраннях нагальні питання. У березні 1917 р. після лютневої революції, у Луцьку відбулись організаційні збори за участю кількох десятків осіб з різних сфер суспільства, переважно представників існуючих громадських організацій. Завдання організації окреслила А. Зайковська. Після дискусії одностайно була прийнята резолюція, в якій зазначалось, що, не зважаючи на близькість фронту і важкі умови, необхідно приступити до організації польського суспільства Луцька і Луцького повіту з метою проведення спільної культурної діяльності й виконання нагальних завдань, що виникали. Було вирішено також підпорядкуватися Польському виконавчому комітету на Русі, щоб реалізовувати спільні для всіх поляків в Україні завдання. Пріоритетним було визнано заснування Польського клубу в Луцьку і організація польського шкільництва. Було обрано керівний тимчасовий Комітет, який очолив Й. Балінський, заступником обрано А. Зайковську (Dziennik Kijowski, 1917b: 2).

Для підтримки польського населення прикордонні райони у травні 1917 р. відвідав біскуп Ю. Дубовський. Тяжкі умови, в яких перебувала ця територія не дозволили провести урочисту інгресу до Луцької кафедри. 27 травня після відправлення богослужіння було освячено каплицю в Рожищі Сокольської парафії, де костюл був зруйнований. Автомобілем він відвідав костюли в селах і містечках Турчин, Корець, Несвіж, Лавровець, Яловичі, Мянєвичі, Дубно. Незважаючи на грім гармат, він побував у сс. Олиця, Клевань і Дренажне. Метою поїздки біскупа було відвідати ті місця, де була хоч невелика група поляків, щоб підтримані добрим словом, вони не втрачали надію на відродження своєї батьківщини і в міру своїх сил і можливостей докладали всіх зусиль для добра вітчизни і костюла (Dziennik Kijowski, 1917c: 2).

У червні 1917 р. через Луцький повіт проходили бойові гвардійські війська. З ініціативи польських солдат у Лаврові, у парку князя М. Любомирського відбулось урочисте богослужіння і посвячення польських штандартів. В збудованому перед каплицею і прикрашеному прапорами алтарі урочисте богослужіння відправив ксьондз В. Барановський, пробощ Несвіжської парафії. Піднесеного настрою додавав військовий оркестр, який грав польські пісні. У промові ксьондз закликав до служіння в ім'я відданості національним ідеалам і законності, прагнення бути прикладом для інших національностей. У такому ж дусі виступили солдати Юліан Гольдберг і Юзеф Рихацький. На завершення прозвучала "Марсельєза" (Dziennik Kijowski, 1917d: 3).

Впродовж 1917-1918 рр. прикордонні повіти Волині відбудовувались. Польська громада під впливом революційних подій в Росії й Україні відроджувала національне життя і сприяла польським біженцям на зворотному шляху повернення на батьківщину, який проходив цими землями.

Таким чином, прикордонні повіти Волинської губернії в роки Першої світової війни зазнали значних втрат. Кількаразове почергове перебування на цій території російської та австро-німецької армій привело до нищівного руйнування господарства, майна, людських жертв, примусової евакуації населення. Через ці території не припинявся потік біженців з Королівства Польського і Галичини, який у 1915 р. досяг максимуму. На Волині, як і в інших місцях Російської губернії діяли польські громадські організації допомоги постраждалим у війні полякам. Допомога землям була налагоджена через відділи Петроградського товариства допомоги жертвам війни і Центрального громадянського комітету. Незважаючи на обмежені можливості, польське населення краю збирало кошти,

організувало притулки, пункти харчування. Після лютневої революції 1917 р. суспільно-політичне життя краю активізувалось. Польські організації почали створювати Польські доми і польські школи для відродження національного життя.

Література:

- ДАЖО – Державний архів Житомирської області.
 Донік, 2002 – Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2002. Вип. IV. С. 155-182.
 Жизнь Вольни, 1915 – Жизнь Вольни. Житомир. 1915. № 239.
 Жизнь Вольни, 1916а – Жизнь Вольни. Житомир. 1916. № 71.
 Жизнь Вольни, 1916б – Жизнь Вольни. Житомир. 1916. № 83.
 Жизнь Вольни, 1916с – Жизнь Вольни. Житомир. 1916. № 132.
 Лазанська, 2013 – Лазанська Т. Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії // Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. К.: Кліо, 2013. 783 с.
 Наша Вольнь, 1915. – Наша Вольнь. Житомир. 1915. № 211.
 Dziennik Kijowski, 1915а – Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. Nr. 72
 Dziennik Kijowski, 1915б – Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. Nr. 135.
 Dziennik Kijowski, 1916а – Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. Nr. 214.
 Dziennik Kijowski, 1916б – Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. Nr. 247.
 Dziennik Kijowski, 1917а – Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 72.
 Dziennik Kijowski, 1917б – Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 80.
 Dziennik Kijowski, 1917с – Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 136.
 Dziennik Kijowski, 1917д – Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 140.
 Korzeniowski, 2007 – Korzeniowski M. Mądzik M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. 238 s.
 Mądzik, 2004 – Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny w latach I wojny światowej // Ucrainica Polonia. Київ-Житомир: Видавничий центр КНЛУ, 2004. S. 112-120.

References:

- DAZhO – Derzhavny'j arxiv Zhytomyrs'koyi oblasti [State Archives of Zhytomyr region].
 Donik, 2002 – Donik O. M. Diyal'nist' gromads'ky'x organizacij i tovary'stv u spravi dopomogy' vijs'kovy'm ta cyvil'nomu naseleennyu v Ukraini u roky' Pershoyi svitovoyi vijny' (1914-1918 rr.) [Activities of non-governmental organizations and societies in assistance to military and civilian population in Ukraine during the First World War (1914-1918)] // Problemy' istoriyi Ukrainy' XIX – pochatu XX st. K., 2002. Vy'p. IV. S. 155-182. [in Ukrainian].
 Zhizn' Volyni, 1915 – Zhizn' Volyni. Zhitomir. 1915. № 239. [in Russian].
 Zhizn' Volyni, 1916а – Zhizn' Volyni. Zhitomir. 1916. № 71. [in Russian].
 Zhizn' Volyni, 1916б – Zhizn' Volyni. Zhitomir. 1916. № 83. [in Russian].
 Zhizn' Volyni, 1916с – Zhizn' Volyni. Zhitomir. 1916. № 132. [in Russian].
 Lazans'ka, 2013 – Lazans'ka T. Problema bizhenstva v ukrayins'ky'x guberniyax Rosijs'koyi imperiyi [The problem of refugee in the Ukrainian provinces of the Russian Empire] // Vely'ka vijna 1914-1918 rr. i Ukrayina. K.: Klio, 2013. 783 s. [in Ukrainian].
 Nasha Volyn', 1915. – Nasha Volyn'. Zhitomir. 1915. № 211. [in Russian].
 Dziennik Kijowski, 1915а – Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. Nr. 73 [in Polish].
 Dziennik Kijowski, 1915б – Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. Nr. 135. [in Polish].
 Dziennik Kijowski, 1916а – Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. Nr. 214. [in Polish].
 Dziennik Kijowski, 1916б – Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. Nr. 247. [in Polish].
 Dziennik Kijowski, 1917а – Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 72. [in Polish].
 Dziennik Kijowski, 1917б – Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 80. [in Polish].
 Dziennik Kijowski, 1917с – Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 136. [in Polish].
 Dziennik Kijowski, 1917д – Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 140. [in Polish].
 Korzeniowski, 2007 – Korzeniowski M. Mądzik M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. 238 s. [in Polish].
 Mądzik, 2004 – Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny w latach I wojny światowej [Wandering fate. Polish refugees in the Russian Empire during the First World War] // Ucrainica Polonia. Київ-Житомир: Видавничий центр КНЛУ, 2004. S. 112-120. [in Polish].